

Stjepan Radić i Židovi

Ivo Goldstein

Autor analizira odnos Stjepana Radića prema Židovima: taj se odnos od kraja 19. stoljeća, kada prvi puta raspravlja o Židovima, mijenja. Od beskompromisnog borca za društvo "bez Židova", Radić pred kraj života postaje umjereni i vrlo liberalni političar koji želi da se zaborave grijesi njegove prošlosti.

U vrijeme kada formulira svoju ideologiju, potkraj 19. i početkom 20. stoljeća, Stjepan Radić u svojim tekstovima često spominje Židove ili se dotiče problema židovstva općenito. To nije slučajno, jer Radić želi obratiti pozornost na probleme cijeloga društva, pa se bavi i Židovima koji postaju sve važniji čimbenik u hrvatskom društvu Radićeva vremena. Naime, imigracija Židova iz drugih austrougarskih zemalja u sjeverne dijelove Hrvatske bila je do kraja 19. stoljeća vrlo intenzivna. Židovi su, nakon što je Hrvatski sabor 1873. godine izglasao njihovu ravnopravnost postupno davali svoj prilog kulturi i intelektualnim zvanjima, a i njihova je dotadašnja trgovačka i novčarska djelatnost u Hrvatskoj postajala još intenzivnija. Ona se, osim toga, proširila i na investicije u industriji, jer su se gospodarskim napretkom u sjevernoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća stvarali uvjeti i za rast utjecaja židovskog kapitala.¹ Židovi kao sitni trgovci naseljavaju se dosta često i u manjim mjestima i šire svoje poslove, te njihovu nazočnost manje ili više osjećaju svi slojevi društva. Koliko je god to realno pridonosilo gospodarskom napretku, toliko je u seljaštvu moglo pobuđivati nesnošljivost.

Na prijelomu stoljeća u mnogim dijelovima Evrope zabilježene su pojave i događaji koji će utjecati na položaj Židova i na odnos prema njima: afera Dreyfus u Francuskoj uzbuđivala je intelektualne krugove cijele Evrope, od 1894. pa sve do 1906. godine, a posebice 1897-9, kada je Emile Zola napisao "J'Accuse" (siječanj 1898), spis koji je direktno poticao izjašnjavanje. Tome je prethodio cijeli niz knjiga, raznih napisa i javnih kampanja u Francuskoj i Njemačkoj koje su pripremile i poticale antisemitizam, počevši od "Essai sur l'inegalite des races humaines" grofa J. A. de Gobineaua (1855), pa sve do "Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts", ponijemčenog Engleza H. S. Chamberlaina (1899), knjige koja se do danas smatra najbolje napisanom teoretskom eksplikacijom antisemitizma na rasističkoj osnovi. U Austro-Ugarskoj monarhiji najveći je odjek u tom pogledu imao izbor vrlo sposobnog političara i ujedno pronosiranog antisemita Karla Luegera za gradonačelnika Beča 1895. godine, što je car Franjo Josip I nakon dosta oklijevanja potvrdio dvije godine

¹ Vidi, općenito, M. Gross, Židovi u Habsburškoj monarhiji u 19. stoljeću, Gordogan 23-24, Zagreb 1987, 25-38; M. Gross - A. Szabo, Prema građanskom društvu, Zagreb 1992.

kasnije.² U čitavoj se Evropi stvarala atmosfera pogodna za razvoj antisemitskih stavova. Upravo tada, kao reakciju na sva ta i druga slična zbivanja, Theodor Herzl u Beču objavljuje knjigu "Der Judenstaat, Versuch einer Lösung der Judenfrage", čime udara temelje cionističkom pokretu i već slijedeće godine u Baselu organizira Prvi cionistički kongres, koji donosi program uspostavljanja židovske države na tlu tadašnje Palestine. Zbog toga su mnogi doveli u pitanje lojalnost Židova državama u kojima su živjeli.

Kao pojava, antisemitizam se može pratiti još od antičkih vremena, ali se moderni antisemitizam razvija sa stvaranjem nacija i nacionalnog osjećaja, od 18. a posebice u 19. stoljeću. U Hrvatskoj se antisemitizam, iako ga nije bilo mnogo i očigledno bitno manje nego li u nekim drugim evropskim zemljama, hrani općim tezama: opreka između kršćanstva i židovstva, konkurencija židovskih trgovaca, opći osjećaj ksenofobije prema Židovima kao došljacima i vječnim migrantima. U Hrvatskoj postoji još dodatan zazor od Židova koji, barem u prvoj generaciji doseljenika, govore ponajviše mađarskim ili njemačkim, što pogađa osjetljivost sudionika u hrvatskom nacionalnom pokretu u teškim političkim i kulturnim prilikama druge polovine 19. stoljeća. Osim toga, zbog vjerskih, kulturnih, političkih i drugih razloga Židovi se i sami izdvajaju i getoiziraju, čime još više potiču animozitet.

Jedan od važnih uzroka antisemitizmu u Hrvatskoj bila je politička djelatnost dr. Josipa Franka nakon raskola Stranke prava. Frank se pokrstio u 24. godini života se ni vjerski, niti nacionalno nikada više nije deklarirao kao Židov. No, njegova uloga na čelu "Čiste" stranke prava kao tobožnjega nasljednika Ante Starčevića u širenju "čvrstoga" hrvatstva izazvala je njegove političke protivnike da se u političkoj borbi posluže njegovim podrijetlom. Antisemitizam se zato javio pogotovu u Franku suprotstavljenim pravaškim i drugim strujama. Usput valja spomenuti i jaki antisemitizam u redovima srpske opozicije, oko lista "Srbobran", koji, čini se, dobrim dijelom potječe iz suprotnosti između srpskih i židovskih trgovaca i poduzetnika, što umnogome slični situaciji u Vojvodini.³

Najranija Radićeva primjedba o Židovima datira iz 1896. godine, kada u pismu budućoj supruzi Mariji tvrdi da je "gotovo nepomirljivi antisemita"⁴, iako je takvu kvalifikaciju kasnije mnogo puta javno negirao. Zanimljivo je da u ovom slučaju ne govori o Židovima, već o "semitskim Feničanima". Slijedeće godine, također u pismu supruzi piše da je "Frank pokršteni Židov, spletkar i demagog prvoga reda, sektar i strančar da mu nema para..."⁵ U Radićevoj korespondenciji i političkim spisima Josip Frank je jedna od najspominjanijih i svakako najnapadanijih osoba. Najčešće ga optužuje zbog političkih stavova i djelatnosti, ne baveći se Frankovim podrijetlom, ali u spisu "Frankova politička smrt"⁶, u kojem Radić opisuje svoju parnicu protiv Franka 1908. godine, iznosi da je Frank "tuđinac", štoviše, "podli tuđinac", da je "lukavi žid". Iako napominje da lukavost kao osobina sama po sebi nije loša, Radić smatra da "se kod Židova lukavost stopila s drzovitošću i podlošću, kao jedno duševno svojstvo, a ja nisam ni malo tomu kriv"⁷ (tvrdnju o drskosti kao židovskoj osobini Radić je preuzeo od Otta Weiningerera i unio u svoj spis "Židovstvo").⁸ U tekstu "Frankova politička smrt" ima mnogo aluzija da je Frank "izdajica i sluga i

² Vidi, Howard M. Sachar, *The Course of Modern Jewish History*, New Revised Edition, New York 1977, 259-60.

³ O antisemitizmu detaljnije, vidi I. Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj*, Zbornik Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Zagreb 1996, 12-52; L. Vincetić, *Antisemitizam u hrvatskoj katoličkoj štampi do II. svjetskog rata*, na i. mj. 54-65; J. Pecnik, *Antisemitizam u srednjeeuropskom kontekstu*, na i. mj. 65-80.

⁴ Bogdan Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića I*, Zagreb 1972, 196.

⁵ Krizman, *Korespondencija I*, 273.

⁶ S. Radić, *Frankova politička smrt*, Zagreb, 1908.

⁷ Radić, *Frankova smrt*, n. dj., 12-13.

⁸ Radić, *Frankova smrt*.

pomagač”.⁹ I konačno, Radić tvrdi da je, po završetku parnice, a na izlasku iz zgrade suda, pred grupom frankovaca izjavio da se s njima, odnosno, “sa židovskim slugama ne ide proti Rauhu”¹⁰, opet aludirajući na Franka.

Iako Radić puno piše o Židovima, u njegovim se spisima Židovi, ako se ne računa Josip Frank, vrlo rijetko pojavljuju poimence. Konkretni primjeri njihova ponašanja i ne djeluju tako strašno, kako bi proizlazilo iz ocjena koje o njima Radić općenito iznosi: tako je za sudjelovanje u protusrpskim nemirima 1902. godine Radić optužio i “nekog Žida Schwabenitza koji se ... hvalio, da je najviše razbijao i za koga mi mnogi posvjedočiše da je kod trgovca Cekića ukrao 10 kg čokolade...”¹¹ Žali se i na brata Josipa da “agituje za Franka i da si je agitaciju dao platiti, od drugog Židova, nekog Reisa”.¹² Kao zastupnik u Šaboru tvrdi da je veliki župan varaždinski stavio na raspolaganje nekom Židovu Schlengeru “15 vagona sladora”, koji ga je onda prodavao po višim cijenama¹³, kao i izvjesnom Židovu Mayeru koji je, zajedno sa Srbinom Kovačevićem, dobio monopol na poštu u selima oko Koprivnice, a onda su tu poštansku liniju morali pomagati domaći seljaci.¹⁴

U Radićevoj korespondenciji ima pisama iz kojih se može zaključivati što je Radić mislio o Židovima: naime, Milan Ključec u prijateljskom pismu 1898. godine, javlja Radiću da je njegov “Hrvatski radnički glas” postao žrtvom “pliena po vladinom fermanu a uslied tužbah sisačkih židovah, pa pliene sve i sva, i ono što je proti Dr Franku, pa da onda nije Frank Žid? Mi velimo da jest i opet jest. - Naš Dr Tuškan strašno u saboru udara osobito na Židove, i u obće je sabor dosta živahan, ako Bog da malo po malo, pa ćemo već do svojih pobjeda doći...”¹⁵ Inače, napadi Grge Tuškana, potaknuti Frankovom političkom djelatnošću, najžešći su antisemitski ispadi u Hrvatskoj do prvih godina 20. stoljeća.

Radić se nije izjašnjavao o Dreyfusovu procesu i ulozi Emilea Zole u njemu, ali Milan Ključec piše: “valjda pratite parnicu (Zolu) s pomnjom - mi napeto očekujemo rezultat, u uvjerenju smo ali ipak, da će Zola biti i ostati plaćenik židovski, i kao takav osuđen! A što Vi sudite?”¹⁶ Na ovo pitanje Radić nije odgovorio. Izjave koje svjedoče o nesnošljivosti spram Židova ispisivali su u svojim pismima Radiću i drugi njegovi poznanici i prijatelji: tako kapelan Ante Abjanović piše da žali kako je izvjesni Čeh Dyk “kod Židova jeo, a nije se htio odmah k meni navratiti na ručak”.¹⁷ Antun Radić ističe 1901. godine “miran pogled u budućnost, pomirljivost doma, nepomirljivost prema vani, osobito proti njemstvu i židovo-liberalstvu...”¹⁸, a 1909. godine tvrdi da je “sloga svih protiv Čivutu vrlo povoljno djelovala u cijeloj javnosti”¹⁹, očigledno aludirajući na Franka i na određene suvremene političke prijepore. Ovi su navodi upadljivi ponajviše zbog toga što se židovstvo kao religijska ili nacionalna pripadnost stalno ističe, čak i kao jedino obilježje određene osobe.

Svoj najvažniji i najobimniji spis o židovskom problemu naslovljen “Židovstvo kao negativni elemenat kulture”, kasnije poznat kao spis “O Židovima”, Radić je objavio 1906. godine.²⁰ Iako se uglavnom radi o vrlo detaljnom prikazu dijevoja knjige Otta Weininger (r. 1880) “Spol i karakter”, na Weiningerove teze

⁹ Radić, Frankova smrt, n. dj., 18 i d.

¹⁰ Radić, Frankova smrt, n. dj., 31.

¹¹ Krizman, Korespondencija I, 394.

¹² Krizman, Korespondencija I, 273.

¹³ Sabor kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije - 158. sjednica od 3. ožujka 1917, 829.

¹⁴ Na i. mj., 831-3.

¹⁵ Krizman, Korespondencija I, 302.

¹⁶ Krizman, Korespondencija I, 302.

¹⁷ Krizman, Korespondencija I, 346.

¹⁸ Krizman, Korespondencija I, 370.

¹⁹ Krizman, Korespondencija I, 456.

²⁰ S. Radić, Židovstvo kao negativni elemenat kulture, Hrvatsko kolo, knj. II, 1906, 454-463.

Radić često domeće vlastite komentare. U tom spisu pojavljuju se svi oni elementi njegova odnosa prema Židovima, koji se većinom ponavljaju i u drugim spisima ili javnim istupima. Radić smatra da je Weininger tako napisao tekst o Židovima “da ne može biti povrijeđen ni najveći prijatelj, ni najljući neprijatelj Židova, a postizava to svojom posebno definicijom židovstva, i svojom, naglasuje to ponovno, vanrednom objektivnošću u razpravljanju ovoga delikatnoga pitanja”.²¹

Weininger je bio iz bogate židovske obitelji, a preobratio se na kršćanstvo 1902. godine, na dan kada je diplomirao na bečkom sveučilištu. Slijedeće godine je objavio svoju jedinu, dijelom znanstvenu, dijelom filozofsku studiju, u kojoj razvija tezu da u svim živim bićima postoji različit omjer muških i ženskih elemenata. Muški je element pozitivan, produktivan i moralan, dok je ženski negativan, neproduktivan i nemoralan. U 13. poglavlju svoje knjige, naslovljenom “Über das Judentum” - “O Židovstvu”, Weininger opisuje židovstvo kao feminino i amoralno, u suprotnosti s kršćanstvom. Ove teze poslužile u mnogim slučajevima antisemitskoj propagandi.²² Nedugo po izlasku studije Weininger je u 24. godini života počinio samoubojstvo, izgleda rastrzan između genijalnosti, mržnje, samomržnje i drugih teških psihičkih problema.²³

Neposredan povod Radićevu prikazu Weiningerove knjige jest posjeta Zagrebu krakovskog profesora Marijana Zdiechowskog, “ličnosti iz velikog slavenskog svijeta”²⁴, koji je, po Radiću, tvrdio da su “devet desetina revolucionara, kao i ruskih socijalista, sami Židovi”. Tezu o tome da je socijalizam židovskog podrijetla Radić razvija i u djelu “Moderna kolonizacija”, tvrdeći da su “socijalisti svakako najvjerniji, ako i jesu jednostrani učenici Kristovi, koliko god to poricali semitski osnivači socijalizma i današnji njegovi židovski vođe”.²⁵

Prenoseći pričanje Zdiechowskog, Radić razvija još jedan leitmotiv u optužbama protiv Židova: “Židovstvo se je zaklelo, da mora raztvoriti i uništiti rusku državu, kojoj su čudnom ironijom sudbine danas najbolji čuvari Poljaci, jer su jedini ustavno i politički dovoljno zreli... danas smo valjda uoči razsula slavenskoga carstva, razsula, koje da već sada Židovstvu otvara neizcrpiva vrela materijalnog dobitka...”.²⁶ Koliko god izgledalo paradoksalno, u antisemitskim se pamfletima istovremeno Židove optuživalo za privrženost socijalizmu i za najcrnji kapitalizam, a Radić je prihvatio i takve stavove.

Jedan od važnih elemenata u Radićevu odnosu prema Židovima bilo je njihovo strano podrijetlo, i zato im je pripisivao oprečnost interesa u odnosu na Slavene. Tako se na više mjesta u spisu naglašava potreba solidarnosti svih Slavena s Poljacima i Rusima, jer “židovstvo smatramo u prvom redu pitanjem slavenskim...”.²⁷ “Židovstvo je u svom bivstvu najpodpunija opreka baš našem slavenskomu duhu; jer da mi Slaveni nemamo svoje pjesme i da nemamo prirodene sklonosti za onaj nedužni humor, koji i od odraslih ljudi čini pravu djecu...”.²⁸ Upravo u to vrijeme antisemitizam u Rusiji i Poljskoj bio je na vrhuncu: početkom 20. stoljeća napisani su u Rusiji i “Protokoli cionskih mudraca”, falsifikat po kojem su Židovi nastojali zavladati čitavim svijetom, a koji se kasnije vrlo često koristio u antisemitskoj propagandi i progonima. Postavlja se pitanje da li je Radić neke od svojih teza zasnivao na poljskim ili ruskim anti-

²¹ Radić, *Židovstvo*, 455.

²² Vidi, *Encyclopaedia Britannica, Micropaedia*, Vol. 12, 15. ed., 1991, 562-3; Weiningerovo djelo prevedeno je na srpski u Beogradu 1938. godine, ali je izostavljeno 13. poglavlje. Novo izdanje, objavljeno u Beogradu 1986. godine integralna je verzija, uz analitički uvod V. Jerotića i napomenu da bi se “čitalac morao ograditi od Vajningerovih antijevrejskih stavova” (n. dj., 47.).

²³ Vidi, *Uvod*, n. dj., 10-14; D. Abrahamsen, *The Mind and Death of a Genius*, 1946.

²⁴ Vidi, o Zdiechowskom, Krizman, *Korespondencija I*, 34.

²⁵ S. Radić, *Moderna kolonizacija i Slaveni*, Zagreb 1904, 35-36.

²⁶ Radić, *Židovstvo*, 454-5.

²⁷ Radić, *Židovstvo*, 455, 463.

²⁸ Radić, *Židovstvo*, 460.

semitskim tekstovima, ili samo na temelju kontakata koje je i sam opisao. Naime, Radić na početku spisa "Židovstvo..." pokazuje da pozna već spomenutu Chamberlainovu knjigu, za koju smatra da se jedino može "bogatstvom i dubljinom misli i logikom činjenica dade usporediti s Weiningerovim tekstom..." Činjenica jest da je Radić živio u Pragu gdje je praški židovski krug bio nositelj njemačke kulture, ali Radić ne potvrđuje da je neke od svojih teza o Židovima preuzeo u toj sredini.

U saborskim istupima 1916. godine Radić ističe povezanost Židova sa strancima: "Ja sam mislio, da sam u Palestini, kako se tu švapčari ... sve samo zuji od njemštine. Ovdje bi trebao Isusov korbač, koji bi tjerao uz riječi: Šta to radite u našem domu, šta je to? Tako kod nas i svaki krivonosac (čime se očigledno aludira na Židove) može doći, može petljaniti i petljariti dakako sve njemački, a ne bi smio ni pisnuti nego samo hrvatski, ali tu sve ide, ako i hrvatski ne znaš!"²⁹ Takve se teze ponavljaju i u Radićevim spisima: piše o "našem ropstvu Židovima i Nijemcima"³⁰ ili o tome kako "mnogo žensko plemenito srce podivlja od otrova nepoštenih i kupljenih židovsko-njemačkih novina".³¹ Radić tvrdi: "Sva naša gospoda čitaju samo knjige i novine njemačke, u koje najviše pišu naši najveći neprijatelji: bečki i peštanski Židovi".³²

Radić na više mjesta ponavlja tezu o "židovskoj prevlasti" ili o "židovskim materijalnim probicima" i objašnjava ga na relativno jednostavan način: priznaje, doduše, "da je židovski martirologij strašan; jedna jedina rieč "gheto" pripominje nam sve strahote židovskoga progonstva..." Međutim, nastavlja na slijedeći način: "ali kad promislimo veliku razliku među Semitima i Arijcima, pak vjersku opreku među kršćanstvom i židovstvom, možemo barem razumjeti, kako je nastalo čitavo posebno, do tančina normirano bezpravlje za obdržavatelje Mojsijeve zakona... židovstvo danas ne samo da nije potlačeno, nego uzprkos neznatnomu svomu broju znade odlučivati sudbinom takih velikih naroda, kao što su Francuzi, da i ne spominjemo malih naroda, kao što su Magjari...".³³ Konkretno će o profitima Židova često govoriti u Saboru za vrijeme Prvog svjetskog rata.

Vjerojatno dijelom pod utjecajem već spomenutih čimbenika, Radić bez imalo kritičnosti prihvaća Weiningerove teze - u poglavlju koje je naslovljeno "Židovstvo ne poznaje individualiteta", Radić na Weiningerove tvrdnje da je, općenito govoreći, židovstvo bez morala, pridodaje da je "Židov amoralan, ako i nije antimoralan, da je bez morala, ako i nije proti njemu...".³⁴ Radić prenosi i da se "u kršćaninu bori ponos i poniznost, u Židu nadutost i podlost", a zatim komentira: "Kako god se ovaj sud činio oštar, vidjet ćemo da je temeljito obrazložen izpitivanjem židovskoga materijalizma i židovskog bezvjerstva...".³⁵

Radić povlađuje Weiningeru i kada ovaj piše o opreci između kršćanstva i židovstva - primjerice, "kršćanstvo i židovstvo su duševni smjerovi" ili "židovski karakter, obilježja ... sva se redom iztiču najoštrijom oprečnošću svim pozitivnim elementima naše kršćanske kulture ...".³⁶

U djelu "Moderna kolonizacija i Slaveni", izdanom 1904. godine³⁷, Radić detaljnije objašnjava svoju misao: "Modernu kolonizaciju ili asimilaciju čitavoga čovječanstva provest će kršćanska demokracija, za koju mi Slaveni imademo najviše prirodjenoga smisla..." Međutim, čini se da vjerski element nije ključan u Radićevu odnosu prema Židovima.

Činjenica da Židovi u to doba intenzivno migriraju navode Radića na tezu

²⁹ Sabor, 137. sjednica od 22. prosinca 1916, 219.

³⁰ S. Radić, Politički spisi, Zagreb 1971, 153.

³¹ Na i. mj.

³² Na i. mj., 169.

³³ Vidi, S. Radić, Savremena Evropa ili karakteristika evropskih država i naroda, Zagreb 1906, 16.

³⁴ Radić, Židovstvo, 458.

³⁵ Radić, Židovstvo, 459.

³⁶ Radić, Židovstvo, na i. mj.

³⁷ Radić, n. dj., 355.

da “bez doma nema i ne može biti prave socijalne kulture ... židovstvo nema baš nikakvog smisla za osnove svake civilizacije ...”.³⁸ U ovom je citatu karakterističan pojam “dom” koji kasnije postaje vrlo važan u Radićevoj ideologiji, a to što Židovi nemaju doma logično ih određuje negativno.

Lihvarenje Židova, kao jedna od uobičajenih optužbi na njihov račun, u Radićevim spisima nalazi tek slabog odjeka: on tvrdi da su “Židovi u Alžiru ... strašni lihvari”³⁹, a onda da su Francuzi u Alžiru pre naglili odlukom da se alžirskim Židovima prizna francusko državljanstvo. Međutim, Radić će o tome progovoriti konkretno, kao saborski zastupnik između 1916. i 1918. godine.

Naposlijetku, Radić prenosi Weiningerovu optužbu da su baš “Židovi najrevnije prihvatili darvinizam i objeručke pograbiše smiešnu teoriju o majmunskom porijeklu čovjeka”⁴⁰, koja je uklopljena u optužbe da je židovstvo povezano s materijalizmom, pa se, primjerice, vjerojatno aludira na marksizam, kada se tvrdi da su “Židovi stvaralačkim oduševljenjem osnivali onu ekonomijsku struju u ljudskoj povjesti, koja iz razvoja čovječanstva posvema briše duh i dušu...”⁴¹ Potom se napada utjecaj Židova na razvoj kemije, medicine, filozofije.⁴² Općeniti napad na “židovski materijalizam” povezuje se s optužbom zbog židovskog “liberalizma”.⁴³ Tu Weiningerovu tezu Antun Radić primjenjuje i na hrvatske prilike, kada se u pismu bratu Stjepanu zalaže za “nepomirljivost prema vani, osobito proti njemstvu i židovo-liberalstvu...”⁴⁴

Radićev spis o Židovima imao je odjeka i poslije njegove smrti, jer ga je vrlo zahvalno citirao list “Mlada Hrvatska”,⁴⁵ koji ne krije simpatije za Hitlera, a pun je grube antisemitske propagande. Potom je 1938. godine još jednom objavljen kao pretisak u cijelosti, što se poklapa s vremenom kada antisemitska propaganda u Hrvatskoj, u Jugoslaviji, pa i u cijeloj Evropi dobiva novi zamah.

Čini se da je s približavanjem i početkom Prvog svjetskog rata Radićev interes za Židove i židovska pitanja slabio, odnosno, da je on donekle ublažavao svoje stavove. Naime, on kao saborski zastupnik za ratnih godina 1916, 1917. i 1918. raspravlja o spekulacijama koje uz pomoć države radili neki Židovi, ali ih nije u potpunosti osudio: “Kako se može nekoga u Hrvatsku poslati, da robu rekvirira, koju nitko ne može i ne smije prodati komu i kako hoće. Mi dosada nismo imali antisemitizma, ali što sada Židovi rade, koji ne rade kao ljudi poslovni, nego kao šticevci vlasti, koja samo njima prepušta sve poslove ... to mora dovesti do najoštrijeg antisemitizma. Ja žalim za to, jerbo ja gledam na Židove u prvom redu kao na ljude poslovne, koji se suzbijaju najuspješnije još sposobnijim ljudima. Narod tome sve više i više prigovara. Na svakom se koraku to čuje. Došlo je do toga, da svatko veli, da se poslije rata ništa drugo ne će govoriti, nego “dolje sa židovima”, pače još više nego s Magjarima. Dakle uz naše nesreće imat ćemo još i jedan pokret, koji može dovesti do pogroma... Mi nismo antisemiti, ali vidimo činjenicu da Židovi ovu strahovitu evropsku i svjetsku nesreću pod zaštitom Stjepanove krune upotrebljuju za svoje obogaćenje...”⁴⁶ Međutim, u drugim dijelovima saborskih izlaganja Radić vrlo brzo generalizira: “vlada uređuje kao prije, seljaštvo gine kao prije, čifutarija se obogaćuje kao prije...”⁴⁷

Čini se da je i u zrelim godinama u Radića ipak ostalo zazora prema svim Židovima: tako, primjerice, iznosi da je “rekao nekom Špitzeru u Novoj

³⁸ Radić, *Židovstvo*. n. dj.

³⁹ S. Radić, *Moderna kolonizacija i Slaveni*, Zagreb 1904, 143.

⁴⁰ Radić, *Židovstvo*, 459.

⁴¹ Radić, *Židovstvo*, na i. mj.

⁴² Radić, *Židovstvo*, 459-460.

⁴³ Radić, *Židovstvo*, 459.

⁴⁴ Krizman, *Korespondencija I*, 370.

⁴⁵ *Mlada Hrvatska*, 1. godina (1936), br. 4, str. 3, Stjepan Radić i Židovi.

⁴⁶ Sabor, 135. saborska sjednica od 20. prosinca 1916, 95-7.

⁴⁷ Sabor, 137. sjednica od 22. prosinca 1916, 222.

Gradiški, koji mi se je nudio, da ga izaberemo, da ga uzmemo za povjerenika seljačke stranke. Ja sam mu odgovorio: Nikada Vi ne možete biti povjerenik seljačke stranke ... Kad smo mi mogli Turčine zaustaviti, znati ćemo i u saboru svoja prava i bez Vas braniti...".⁴⁸ Kao odgovor na jednu upadnicu da je antisemit, Radić odgovara: "Židovi, kao kvasac ... ili papar kulturni, apsolutno su potrebni i može ih biti u svakomu društvu, samo ne smije biti toga previše... Ne smije se sve papriti... sir se smije, dapače je onda jako dobar. Dakle mora se paziti, da upravnici, suci, ne budu Židovi, a osobito da ne budu Židovi ljudi, preko kojih ide podjela životnih namirnica, jer tu se traži kršćanske ljubavi i pravednosti...".⁴⁹ Godinu ranije govorio je u Saboru o brojnosti Židova: "u Magjarskoj imade milijon i po Židova, a u Hrvatskoj hvala Bogu jedno 30-50 hiljada... U Magjarskoj sasvim prevladava Židov... a kod nas svuda, hvala Bogu, Židov ne preovladjuje. To možda Magjarima konvenira, ja im to priuštim, i još ove naše Židove...".⁵⁰ Ovakve izjave zapravo su ponavljanje zaključnih rečenica iz spisa "Židovstvo": "Mi Slaveni ne možemo i ne smijemo nikako dozvoliti, da ikoji član židovstva ... bude našim narodnim predstavnikom i vođom. Mjesto antisemitizma imali bismo dakle najstrože provesti asemitizam: mjesto nedostojne borbe protiv Židova najuztrajniji rad bez Židova...".⁵¹

U teškim ratnim godinama dolazilo je do različitih zloupotreba, a u njima su sudjelovali i Židovi, pa se Radić u saborskom govoru 1918. godine okomio na špekulante: "što je praktična konzekvenca toga, ako dozvolimo, da ratni lihvari i spekulanti kupuju zemljišta? Posljedica je ta da možemo postići, da dobar dio Hrvatske bude u rukama tih spekulanata. Oni spekuliraju danas sa dva imanja, sutra sa pet, šest i na koncu može naša cijela Hrvatska bit predmetom lihvara, koji je učine predmetom burzovne spekulacije", a onda odmah nastavlja konkretno: "u interesu je dakle naše cijele domovine, da se tu nešto učini, jer Židovi su vanredno spretan i žilav narod...".⁵²

Karakteristično je da u objavljenim pismima i tekstovima od godine 1918. nadalje⁵³ Stjepan Radić vrlo malo spominje Židove. Međutim, slučajnim primjedbama o Židovima ne nedostaje zajedljivosti: 1919. i 1920. u pismima supruzi spominje izvjesnog posjednika s priličnom dozom malicioznosti⁵⁴ izgleda kao da osuđuje neke bosanske Židove koji su frankovcu dr. Dražiću pribavili (kupili) putnicu za Pariz⁵⁵, a kći Milica 1920. mu piše: "prodali smo jednomu Židovu za 1600 K pučko-školske bilježnice, naravski bez popusta".⁵⁶ Kao političar koji je u to vrijeme ubrzano stjecao karizmu nacionalnog vođe, očigledno se više nije ni mogao, a ni htio baviti problemima koji su mu se dvadesetak godina ranije i mogli činiti bitnima. Kao pragmatik, čini se da je dvadesetih godina bio svjestan da mu nesuglasice i eventualni sukobi sa židovskom zajednicom mogu donijeti samo neprilike. Čini se da je tome pridonosila i činjenica da se za mnoge nastale probleme mogla opravdano i vrlo argumentirano optužiti monarhistička vlast i nedemokratski postupci oligarhije u Beogradu, te da Židovi više nisu smatrani glavnim krivcima za sve. U novostvorenoj državi više nije bilo Nijemaca, Mađara ili drugih ne-Slavena na vlasti, koji bi u Radiću stvarali

⁴⁸ Sabor, 158. saborska sjednica od 3. ožujka 1917. godine, 831.

⁴⁹ Sabor, 158. saborska sjednica od 3. ožujka 1917. godine, 830.

⁵⁰ Sabor, 135. saborska sjednica od 20. prosinca 1916. godine, 88-89. Inače, Radić ne barata točnim podacima: nikada u Hrvatskoj Židova nije bilo više od 20.000, a oko 1900. ih je točno toliko u članstvu izraelskih bogoštovnih općina, dakle, jedva nešto više od 1% stanovništva.

⁵¹ Radić, *Židovstvo*, 463.

⁵² Sabor kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, 249. saborska sjednica držana dne 12. srpnja 1918. godine, 1201-2.

⁵³ Vidi, Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića II*, Zagreb 1973.

⁵⁴ Krizman, *Korespondencija II*, 130, 136.

⁵⁵ Krizman, *Korespondencija II*, 196.

⁵⁶ *Korespondencija II*, 506.

animozitet. Sada su na vlasti bili ljudi kojima se nije mogla pripisati, barem u načelu, suradnja sa Židovima.

Stjepan Radić zasigurno nije bio ekstremistički političar, zadojen mržnjom prema Židovima, kakvih je u to vrijeme u Evropi bilo razmjerno mnogo. Radićevi javni istupi iz najranije faze njegova djelovanja uglavnom nisu sačuvani, pa nije poznato koliko je u njima spominjao Židove. U tekstovima koji su poznati Radić je nekritički preuzimao stavove o židovskom pitanju koji su na prijelazu stoljeća bili prisutni u Evropi. Nije ih radikalizirao, već naprotiv, donekle ublažavao, izjednačujući povremeno svoje antižidovstvo s antinjemstvom i anti-mađarstvom, dakle, anti-tuđinstvom. Antisemitske teze nikada nije isticao kao važan sastavni dio svoje ideologije ili programa, ali se njima ipak služio kao politički pragmatik. Koliko su takvi istupi pridonijeli uspješnoj izgradnji njegove političke karijere, ostaje za sada nepoznato, pa iz toga proizlazi slijedeće pitanje: koliko je hrvatsko društvo potkraj 19. i početkom 20. stoljeća bilo pogodno tlo za širenje antisemitizma? Iako bi o tome valjalo provesti opsežnija istraživanja, moguće je izložiti neke pretpostavke: Židova u sjevernoj Hrvatskoj nije bilo mnogo, niti su bili toliko moćni kao u drugim dijelovima Monarhije ili u drugim evropskim državama, a i složeno nacionalno stanje, u kojem su se naizmjenice optuživali Beč, Pešta, pa onda i Srbi u Hrvatskoj i Srbiji, smanjivalo je mogućnost da antisemitizam u Hrvatskoj ojača kao u drugim evropskim zemljama. Uostalom, Hrvatska je bila dio Austrougarske u kojoj je dobro ustrojena vlast održavala socijalni mir, stoga su i pogromi nalik na one ruske teško bili zamislivi.

Dakle, može se utvrditi da je u političkom djelovanju Stjepana Radića bilo antisemitskih tendencija, ali da je u svemu tome imao mjere, jer nije predlagao nikakve akcije protiv Židova, što sve nije bilo strano tadašnjim antisemitskim krugovima u drugim evropskim zemljama. Budući da ovako nanizani Radićevi stavovi o Židovima ostavljaju jak dojam, valja ih promatrati u širem kontekstu: odnos Radića prema Židovima nikada nije predstavljao značajan, a još manje bitan dio bilo njegove ideologije, bilo njegova političkog djelovanja.

Osim toga, Radić nije uvijek podilazio takvim strastima. Naime, u saborskom govoru 1917. godine tvrdi "da su k meni dolazili naši ljudi i govorili - poslije rata morate dobru dozu antisemitizma staviti u vašu stranku, pak ćete imati jaku stranku. To ja ne bih mogao nikada učiniti, jer držim, da je to jedna groznica..."⁵⁷

Židovski pisac i prevodilac Stanislav Vinaver imao je priliku raspravljati u više navrata s Radićem o Židovima i židovstvu⁵⁸: čini se da je tada, 1925. godine, Radić želio sa sebe zbaciti balast ranijih antisemitskih izjava, jer mu one nisu više bile od koristi. Naime, u sarajevskom "Jevrejskom životu" Vinaver zaključuje da su "Hrvati pali u politički antisemitizam i preko ... Stjepana Radića ... iskazivali čudne, neverovatno netačne i bespomoćno neuke teorije o Jevrejima ... G. Radić je čovek visoke kulture i sa mnogo zrelog rasuđivanja, i po mome mišljenju sve one ispade protiv Jevreja diktirala mu je samo njegova demagogija. U razgovorima koje sam ja u svoje vreme vodio sa njim stekao sam uverenje da on prosto, u pitanju Jevreja, izlazi s neukim i netačnim tvrđenjima samo da ugodu političkoj neobaveštenosti svoje okoline, koja je tražila lake mistične formule ... U antisemitizam g. Radića ne treba verovati i ne treba ga se bojati. Odbacivši demagoški balast koji mu nije više potreban, g. Radić će odbaciti i nastrane prazne antisemitske teorije".⁵⁹ Vinaver piše da mu je Radić rekao kako on nije protiv domaćih Židova, nego protiv onih koji su dolazili sa stranim kapitalom. Inače, povod ovom neutralno intoniranom tekstu

⁵⁷ Sabor, 158. saborska sjednica, n. dj., 831.

⁵⁸ St. Vinaver, G. Radić i Jevreji, u: Jevrejski život 2, 1925, br. 71, str. 1.

⁵⁹ Vinaver, Radić, n. dj.

je činjenica da je Radić u nedugo danom intervjuu nekim beogradskim novinama “govoreći o slovenskoj dobroti (radi se o dobroti Slavena, a ne Slovenaca! - I. G.) rekao da Jevreji ne poštuju dobrotu, već samo znanje”, a Vinaver dodaje da je “list to (takvu izjavu - op. I. G.) zabeležio sa zloradošću, a i g. Radić je primetio (njihovu reakciju - op. I. G.), i prekinuo (pričati o tome - op. I. G.)”.

Značajno je da ovaj tekst napisao beogradski Židov za sarajevske židovske novine. Sličan odnos prema Radiću postoji i u tekstu u sarajevskom “Jevrejskom glasu”, objavljenom u povodu Radićeve smrti⁶⁰: “Stjepan Radić nije bio samo veliki Hrvat, već i veliki čovjek ... bio je demokrata širokih razmjera ... antisemitizam Stjepana Radića bio je više jedna govornička krilatica nego unutrašnje uvjerenje, više jedna floskula kojom se postizavaju kod masa momentani oratorski efekti ... ali jedno ostaje u svakom slučaju: da je Stjepan Radić, propovijedajući ideale ljudske pravice, čovječnosti i ravnopravnosti ... u suštini propovijedao jedan starostavni jevrejski ideal ...”

Summary

Stjepan Radić and the Jews

The author analyzes the views of the prominent Croatian politician Stjepan Radić concerning the Jews. These views changed: in about 1900, when Radić was almost anonymous and at the beginning of his career, he was an uncompromising champion of a society "without Jews". He very readily took over views from anti-Semitic pamphlets that circulated in Europe, and enthusiastically reviewed Otto Weininger's well-known book Sex and Character.

Towards the end of his life Radić became a moderate and very liberal politician who wanted the sins of his youth to be forgotten.

⁶⁰ Stjepan Radić - vođa hrvatskog naroda, u: Jevrejski glas 1, 1928, br. 30, 1.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY

INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

29

ZAGREB

1996.

Izdavač: **ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU**

REDAKCIJA:

Branka BOBAN, Neven BUDAK, Mirjana GROSS, Franko MIROŠEVIĆ,
Štefica POPOVIĆ, Nikša STANČIĆ, Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN

UREDNIČKI KOLEGIJ:

Ivo GOLDSTEIN, Dragutin PAVLIČEVIĆ, Mario STRECHA

IZVRŠNI UREDNIK:

Mario STRECHA

Adresa uredništva: Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet
Zagreb, Ivana Lučića 3

tel.: 385 (0)1 6120 150 fax: 385 (0)1 6156 879
385 (0)1 6170 685

Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis "Radovi" oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije Republike Hrvatske pod br. UP-547/2-84-1984.

ZA IZDAVAČA:
Stipe BOTICA

DESIGN NASLOVNICE:
Iva MAKVIĆ

**PRIJEVOD SAŽETAKA NA
ENGLISKI JEZIK:**
Nikolina JOVANOVIĆ

PRIPREMA ZA TISAK:
Hrvoje STANČIĆ

TISAK:
KRATIS
Vrapčanska 15, Zagreb

Tiskanje završeno u veljači 1997. godine